

A

Archetípus: Azoknak a mitologikus, szimbolikus képzeteknek az elnevezése, melyek az emberiség ősi tapasztalatait rögzítik, általános emberi léthelyzetek és alakok (pl. út – sors).

Ars poetica: Olyan műalkotás, amely a költészetre vonatkozó szabályokat foglalja össze, vagy amelyben a költő a költészethez fűződő viszonyáról, az irodalom és művészet feladatáról vall.

B

Balassi-strófa: Ütemhangsúlyos verselésű versszak, többféle tördelése ismert (írható 3, 6 vagy 9 sorba). Képlete 6a, 6a, 7b; 6c, 6c, 7b; 6d, 6d, 7b.

Ballada: Drámai feszültségű, szaggatott menetű, tömör, rendszerint tragikus tárgyú verses kispikái műfaj párbeszédes és lírai elemekkel átszőve.

Barokk: Művészettörténeti korszak és stílus a 17–18. században, mely erősen kötődik a katolikus megújuláshoz. Célja a gyönyörködtetés és a tanítás. Kedvelt műfaja az eposz.

D

Disztópia: Az utópia ellentéte. Egy romlott, rossz jövőbeli társadalom és világ.

Disztichon: Egy hexameterből és egy pentameterből álló sorkapcsolat.

Drámatípusok:

- Kétszintes: Lét- és/vagy történetfilozófiai meghatározottságú kérdéseket vet fel. Világértelmezése földi és transzcendens szintet tételez fel. A szereplők és a tér-idő viszonyok is a két szinthez rendelődnek. A cselekmény általában a két szint határán játszódik. (Pl. *Csongor és Tünde*)
- Konfliktusos: Két vagy több ellentétes akarat csap össze, ezeket általában egy-egy személy hordozza. A két ellentétes akarat nem érvényesülhet egyszerre, a mű végére az egyiknek el kell buknia. (Pl. *Antigoné*)
- Középpontos: Szerkezetileg és tartalmilag egy drámai középpont köré szerveződik. A középpontban lehet egy eszme vagy szereplő, amelyhez/akihez minden szereplő valamilyen módon viszonyul. (Pl. *Bánk bán*)

Drámai költemény (emberiségköltemény): Általában olvasásra szánt drámai mű, amelynek középpontjában filozófiai kérdések állnak. Jellemzője, hogy a drámaisággal egyenrangúvá válhat a költőiség, a cselekményességgel a gondolatiság. Az emberi lét, a történelem végső kérdéseire keresi a választ. Világának megformálásához mítoszi, illetve mesei elemeket is felhasznál. (Pl. *Faust, Csongor és Tünde*)

Dal: Lírai műfaj, pillanatnyi, egynemű érzést szólaltat meg egyszerű, általában strófákra tagolt formában.

E

Esztétikai minőségek: A mű összehatását meghatározó legfontosabb értékszerkezetek.

- Humor: A komikus ábrázolás egyik módja, szemlélet, világlátás. Elnéző derűvel tekint a torz, helytelen, hibás jelenségekre, jellemvonásokra, és teszi nevetségessé azokat.
- Gúny: Személy vagy dolog nevetségessé tétele és leértékelése azáltal, hogy a valóságtól eltérően rossz tulajdonságaira irányítja a figyelmet.
- Tragikum: Nagy, visszafordíthatatlan értékpusztulásra épülő értékszerkezet.
- Írónia: Általában dicsérő, elismerő szavakba burkolt, szellemes, finom gúny. Domináns eleme a kettősség, az ellentét, mert az ironikus kifejezés olyasmit állít, aminek a mű, a helyzet ellentmond.
- Komikum: Nevetséges hatásra épülő értékszerkezet, amelyben értékhiány lepleződik le vagy értékvesztés válik nyilvánvalóvá.
- Groteszk: A komikum egyik fajtája. A félelmetes, torz, fenséges vonások ötvöződnek kedves vagy kicsinyességükben komikus elemekkel, a rémület és nevetés együttes hatását váltva ki.
- Pátosz: Magatartásban, ill. beszédben, szónoklatban, művészi alkotásban megjelenő fokozott érzelmi hév, szenvedély, szárnyaló, emelkedett ünnepélyesség.

Eposzi kellékek:

- invokáció (segélykérés), a múzsa megszólítása
- propozíció (témamegjelölés)
- enumeráció (seregszemle)
- in medias res (a dolgok közepébe vágó kezdés)
- epitheton ornans (állandó, díszítő jelző)
- deus ex machina (a csodás elemek, isteni közbeavatkozás)
- epikus hasonlatok (részletes, aprólékosan kidolgozott)

Eposz: Hosszabb terjedelmű, verses (hexameteres) epikai mű. Rendkívüli képességekkel bíró főhőse egy nagyobb közösség sorsát meghatározó tettet hajt végre. A természetfeletti lények jelentősen befolyásolják a történéseket.

Elégia: Az ókorban minden hosszabb, disztichonban írt verset elégiának neveztek. A 16–17. századtól a bánatos hangú, a múlton merengő, a szomorú jelenbe beletörődő lírai költeményeket nevezik így.

Epigramma: Rövid terjedelmű, tömör, fordulatra, csattanóra kihegyezett költemény. Hagyományosan disztichonos vagy hexameteres formájú. (Pl. Kölcsey: *Huszt*)

F

Figura etimologica (etymologica): A szótó ismétlésére épülő alakzat, pl. „világ világa”.

Fabula: Versben vagy prózában írt tanmese, melynek szereplői gyakran antropomorfizált állatok.

Fikció: Kitalált, a valóságban nem létező dolog.

Fikcionalitás (kitaláltság): Az irodalmi szövegek általános jellemzője. A művekben megalkotott szövegvilágok jönnek létre, nem céljuk, hogy megfeleltethetők legyenek a tapasztalati világgal.

Felvilágosodás: Eszme- és művelődéstörténeti korszak (17–18. sz.), szellemi mozgalom Európában. Az újkori filozófia és tudomány eredményei áthatják a közéletet és a művészeteket. A hagyományok, szokások és erkölcsök kritikus szemlélete, a fejlődésbe, nevelésbe, tudományba vetett hit jellemzi.

G

Gondolatrítmus: A gondolatok művészi elrendezése, az ismétlés elvének fokozott érvényesítése. Szűkebb értelemben mondatpárhuzam (paralelizmus): mondatok, szószorozatok részleges, variált ismétlése.

H

Humanizmus: A reneszánsz korának filozófiai-szellemi irányzata, az itáliai polgárság gondolkodásmódja. Középpontjában az ember, az emberi egyéniség, illetőleg az önmegvalósítás áll.

Himnusz: Egy istenséget vagy eszmét dicsőítő imaszerű költemény. Hangneme ünnepélyes. Jellemző rá a keretes szerkezet. (Pl. Szapphó: *Aphroditéhez*)

Hármas egység: A francia klasszicista dramaturgia előírása, a hely, az idő és a cselekmény egységének követelménye.

Helyzetkomikum: A komikus hatás megtévesztésen vagy félreértésen alapuló szituációból származik.

I

Intertextualitás: Szövegköztiség, az irodalom alapvető létmódja. A különböző szövegek párbeszédet folytatnak egymással úgy, hogy egy szöveg felidéz egy másik szöveget, utal rá (témában, műfajilag, motivikusan, szó szerinti idézettel stb.).

Idő- és értékszembesítő verstípus: Az egyes idősíkokhoz különböző értékek tartoznak. Az értékek fogyatkozását mutatja be, legtöbbször az értékes múlt kerül szembe az értékvesztett jelennel.

Időmértékes verselés: Alapja a hosszú és rövid szótagok szabályszerű váltakozása. Rövid a szótag, ha a rövid magánhangzót maximum 1 mássalhangzó követi. Hosszú a szótag, ha a magánhangzó hosszú vagy a rövid magánhangzót egynél több mássalhangzó követi.

J

Jellemkomikum: A komikum egy fajtája. A komikus helyzet hőse nem a külső körülmények alakulása, hanem a saját tulajdonságai miatt válik nevetségessé.

K

Komikus eposz: Vígeposz. Tárnya kisszerű, átlagos hétköznapi történet. Gyakran a hőseposz paródiája is egyben. (Pl. *A helység kalapácsa*)

Klasszicizmus: A felvilágosodás korának egyik stílusirányzata. Az antik görög és római művészet szolgál mintául. Az irodalom legfőbb feladatának a tanítást tekinti. Főbb műfajai: eposz, tragédia, óda, epigramma, állatmese.

Kánon: Valamilyen szempontból, egységes elvek szerint kiválasztott mértékadó, jelentős írásművek jegyzéke.

Komédia: A dráma egyik műfaja, értékrendje ellentmondásokra épül (pl. látszat és valóság, szó és tett). A helyzet- és jellemkomikum eszközeivel tesz nevetségessé kisszerű embereket, kicsinyes tulajdonságokat. Jellemzően szerencsés végkimenetelű. (Pl. *Tartuffe*)

Katarzisz: Olyan élmény, amely az embert életének teljes vagy részleges megváltoztatására vagy erőteljes megerősítésére sarkallja nemcsak értelmileg, hanem érzelmileg is. Pl. a tragédia nézője a konfliktus feloldódásakor megszabadul szorongató érzéseitől (félelem, részvét), egyfajta belső megtisztulást él át.

Korstílus: Egy adott korszakban kizárólagosan, ill. a művészeti ágak többségében (zene, képzőművészet, irodalom) megjelenő művészeti irányzat. (Pl. reneszánsz, barokk.)

L

Lírai én: A versben megszólaló beszélő, nem azonos a valós költővel.

Legenda: Vallási tárgyú kispikái műfaj, szentek életét, csodatételeit mutatja be.

M

Mítosz: Az írásbeliség előtti időkből fennmaradt, sokáig szójhagyományozással továbbadott történet istenekről, félistenekről, különleges hősekről (héroszok). Világmagyarázattal szolgál (pl. a világ keletkezéséről, az ember eredetéről), illetve értelmezni segít bizonyos élethelyzeteket.

Mitológia: 1) Egy adott kultúra, nép mítoszainak összessége, rendszere. 2) Mítoszokkal foglalkozó tudományág.

Műnemek: műfajcsoportok

Epika: Elbeszéléssel szerveződő hosszabb vagy rövidebb történet; elbeszélője, tere, ideje, szereplői vannak.

Líra: Többnyire magánbeszéd jellegű, (rím, ritmus által) kötött formájú, rövidebb terjedelmű, szóképekben gazdag szöveg, leginkább a személyesség jellemzi (beszélője a lírai én).

Dráma: Többnyire előadásra szánt, ezért terjedelmileg korlátozott, a szereplők párbeszédéből és cselekedeteiből kibomló történet.

N

Narrátor: Az epikus művek történetének elbeszélője, nem azonos a valós íróval. Egyes szám első vagy harmadik személyben mesélheti el a cselekményt. Lehet mindentudó, de tudása lehet korlátozott is.

Novella: Kisepikai műfaj, viszonylag szűkre szabott térben és időben kevés szereplőt mozgat. Többnyire sorsdöntő fordulatra épül, gyakran csattanóval végződik.

O

Óda: Lírai műfaj. Jellegzetes vershelyzete a megszólítás, a tárgy általában fenséges, ezért hangneme emelkedett.

P

Példázat (parabola): Rövid, tanító célzatú történet, vallási, erkölcsi tétel bizonyítását szolgálja. Az Újszövetség egyik jellemző műfaja. Jelképes kifejezőmód jellemzi.

Proféta: Isten szavát, akaratát egy közösségnek közvetítő ember. Küldetésének eszköze gyakran az álomlátás és a jövendölés (prófécia).

Piktúra: Leíró jellegű vers.

R

Reneszánsz: Jelentése 'újjaszületés'. A 14. századtól a 17. sz. elejéig tartó művelődéstörténeti korszak, ill. az ebben az időszakban uralkodó korstílus. Jellemzője az antik értékek eszményítése, a földi lét felé fordulás. Ideológiája, nevelési eszménye a humanizmus.

Regény: Nagyepikai műfaj. Leggyakrabban prózai, de előfordul verses formában is. Nincs tartalmi és formai kötöttsége. Cselekménye többnyire szerteágazó, fő-és mellékszereplőkkel. Jellemzői: tér- és időhasználat, az elbeszélői nézőpont sajátosságai, a szerkezet, a jellemzés módja.

- Utaztató regény: Fiktív beszámoló egy utazás élményeiről (erkölcsi, művészetelméleti, politikai stb. reflexiókkal).
- Fejlődésregény: Tárgya a hős fejlődésének útja, lélektanilag hitelesen mutatja be a személyiség formálódását, pl. egy gyerek felnőtté válásának történetét.
- Tézisregény: Egy filozófiai, erkölcsi állítás igazolásának vagy cáfolatának szándékával megírt regény. (Pl. *Candide*)

Rím: Sorvégek összecsengése versekben, dalokban vagy más szövegekben. Az összecsengés minősége szerint létezik asszonánc (csak a magánhangzók azonosak) vagy tiszta rím (a mássalhangzók is azonosak vagy hasonlóak).

Romantika: A 19. század korstílusa. Világképére jellemző a személyesség, az egyéniség- és természetkultusz, a szabadság élményének fontossága, az elvágódás más világokba (pl. egzotikus tájakra vagy fantáziavilágba). Poétikájára jellemző az eredetiség elve, a műfajok keveredése, az ironia, a szándékolt töredékesség stb.

S

Soráthajlás (enjambement): Az a verstani jelenség, amikor a verssor vége mondattani szempontból szokatlan helyen választ el szorosabban összetartozó szavakat, szókapcsolatokat.

Szonett: A reneszánsz korában népszerű kötött formájú vers. 14 sorból áll, az első két versszak 4-4, a harmadik és negyedik 3-3 soros. Rímképlete legtöbbször abba-abba-cdc-dcd.

Stílusirányzat: Egy vagy több művészeti ágra kiterjedő irányzat, művészi kifejezőmód. A korstílusnál szűkebb fogalom.

Szentencia: Tanító szándékú, retorikus felépítésű, elmélkedő jellegű költemény.

Szentimentalizmus: A 18. század utolsó harmadától a 19. sz. elejéig ható stílusirányzat. Érdeklődésének középpontjában az ember érzelmi-lelki világa áll, ezért jellemzője a vallomásosság és a természetben való feloldódás vágya. Kedvelt műfaja pl. a levélregény.

Szimbólum: Jelkép; elvont fogalmak, eszmények közvetett ábrázolása.

Szimultán ritmus / bimetrikus verselés: kétféle ritmizálási elv érvényesül egyazon versben. A magyar költészetben az olyan verseket nevezzük szimultán verselésűnek, amelyek az időmértékes és az ütemhangsúlyos verselés valamely formájának egyaránt megfelelnek.

T

Toposz: Újra és újra felbukkanó motívum, amely korszaktól, kultúrától függetlenül hasonló vagy azonos értelemben jelenik meg, pl. ősz – elmúlás, vándorlás – az emberi élet.

Tragédia: Drámai műfaj, uralkodó esztétikai minősége a tragikum. A főhős élete vagy személyisége összeomlása árán éri el célját, a mű végén az egyensúly rendkívüli érték pusztulása árán áll helyre.

Trubadúrköltészet: Középkori szerelmi líra, a 12–14. századi lovagi költészet válfaja Franciaországban. A lovagköltő egy magasabb rendű hölgyet eszményít formailag kötött versben.

U

Ütemhangsúlyos verselés: Alapja a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok szabályos váltakozása. Alapegysége az ütem: egy hangsúlyos és néhány (max. 3) hangsúlytalan szótag kapcsolata. Formáit a sor szótagszáma és a benne lévő ütemek száma alapján nevezzük el.

Utópia: Idealizált jövőbeli társadalom és világ.

V

Vershelyzet: A szövegből kiolvasható (vagy elképzelhető) megalkotott szituáció, jelenetkeret. A vers írására motiváló helyzet, a mű megszületésének körülményei: tér- és időmozzanatok, a lírai én megjelölése és viszonya a tárgyhöz.

Versciklus: Tartalmilag összefüggő verseknek gyakorlatilag külön címmel ellátott sorozata.

Váteszköltő: Látnoki szerepben fellépő, kiválasztottként egy közösséget (egy nemzetet vagy az emberiséget) megszólító költő.

Verses regény: A romantika egyik jellemző műfaja, ötvözi az epika és a líra sajátosságait. Verses formában íródott, történetet elbeszélő hosszabb mű lírai kitérőkkel. (Pl. *Anyegin*)

Zs

Zsoltár: Liturgikus, azaz szertartások alkalmával, istentiszteletkor használt ének, verses szöveg. Változatos tartalom és beszédhelyzet jellemzi, ez alapján lehet himnusz, könyörgés, panasz, ima, hálaadás stb.